

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ

ӘОЖ 37.1174; МҒТАР 03.09.55

<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.33>**Х. ТҮРСҮН¹□, А. ҚАБЫЛ²**¹тарих ғылымдарының докторы,*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz*²Оңтүстік Қазақстан медицина академиясының аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: algabek-kabil@mail.ru**СЕРІҚҰЛ АЛДАБЕРГЕНОВТІҢ АЛАШТЫҚ ИДЕЯДАН БАСТАЛЫП, АУАКӨШУМЕН
АЯҚТАЛҒАН ҚЫЗМЕТІНІҢ АРХИВТІК ДЕРЕКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада осы кезге дейін тұлғаланбаған Алаш қозғалысының өкілі Серіқұл Алдабергеновтің саяси қызметі құпия қорлардағы деректер негізінде ғылыми қалпына келтіріледі. 1917 ж. Орынборда өткен Бірінші Жалпықазақ съезіне М. Шоқаймен бірге қатысқан С. Алдабергеновтің кеңестік билік тұсындағы саяси қызметі барынша күрделі сипат алған. Отарлық билік тұсында болыс басқарушысы болғандығы оның кейінгі саяси қуғын-сүргінге ұшырауына бастау болғандығы архив деректерімен айғақталды. Құпия қорлардағы С. Алдабергеновтің құжаттары оның өмірбаяны мен қоғамдық-саяси қызметінде осы кезге дейін белгісіз болып келген тұстарына реконструкция жасауға мүмкіндік берді. Оның Алаштық идеяға адалдығы 1929–1934 жылдары кеңестік биліктің реформаларына қарсылық ретінде көрініс тапқан. Тоталитарлық биліктен қысым көрген тұрғындардың Қазақстанның оңтүстігінен Өзбекстан мен Тәжікстанға ауакөшуді ұйымдастырушылардың бірі болғандығы оның көшбасшы қайраткер болғандығы туралы тұжырым жасауымызға негіз болды. Мақала Отан тарихындағы ақтандақ (айтылмай қалған тарихи мәлімет) тақырыптардың біріне айналған ауакөшу құбылысына қатысты тың тұжырым ұсынады.

Мақалада Отандық тарихтың өзекті мәселелерінің біріне айналған көші-қон феноменіне қатысты жаңа тұжырым берілген. Арнайы архив қорларындағы құпия қорлардың деректері ауакөшу тарихына қатысты тың тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. Ауакөшу процесінің стихиялы емес, дәстүрлі элита өкілдерімен бірге кеңестік қайраткерлердің де араласуымен ұйымдасқандық сипат алғандығы дәлелденеді.

Кілт сөздер: Серіқұл Алдабергенов, Алаш қозғалысы, ауакөшу, Тәжікстанға ауа көшкен қазақтар, ауакөшудің басшыларын қуғындау.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Түрсүн Х., Қабыл А. Серіқұл Алдабергеновтің алаштық идеядан басталып, ауакөшумен аяқталған қызметінің архивтік деректері // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2022. – №4 (126). – Б. 389–402. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.34>

***Cite us correctly:**

Tursun H., Qabyl A. Seriqul Aldabergenovtin alashtyq ideidan bastalyp, auakoshumen aiaqталган qyzmetinin arhivtik derekteri [Archival Data of the Activity of Sericul Aldabergenov, which Began from the Alash Idea and Ended with Migration] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2022. – №4 (126). – B. 389–402. <https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-0686.34>

Kh. Tursun¹, A. Kabil²

¹*Doctor of Historical Science,*

*Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz*

²*Senior Lecturer of South Kazakhstan Medical Academy*

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: algabek-kabil@mail.ru

Archival Data of the Activity of Serikul Aldabergenov, which Began from the Alash Idea and Ended with Migration

Abstract. The article, based on data from secret funds, restores the political activities of the representative of the movement Alash Serikula Aldabergenov, whose identity has not yet been investigated. Under the Soviet rule, the political activity of S. Aldabergenov, who participated in the First All-Kazakh Congress with M. Shokai in 1917, which held in Orinbor, took on the most difficult character. The fact that under colonial power he was a regional administrator is evidenced by archival data on the beginning of subsequent political repressions. S. Aldabergenov's documents from secret funds made it possible to reconstruct his biography and socio-political activities, which are still unknown. His commitment to the Alash idea was expressed as resistance to reforms of Soviet power in 1929–1934. He was one of the organizers of the migration of the population, who experienced pressure from the totalitarian authorities to Uzbekistan and Tajikistan from the south of Kazakhstan. This fact served as the basis for concluding that he was the leader. The article proposes the concept of formulating the phenomenon of migration, which has become one of the «white spots» in the history of the Fatherland.

The article presents a new conclusion regarding the phenomenon of migration, which has become one of the topical issues in Fatherland's history. Data from secret funds in special archives made it possible to draw new conclusions about the history of migrations. It is proved that the transfer process was not spontaneous, but was organized with the involvement of Soviet leaders along with representatives of the traditional elite.

Keywords: Serikul Aldabergenov, Alash movement, migration, Kazakhs who migrated to Tajikistan, repression of migration managers.

Х. Турсун¹, А. Кабыл²

¹*доктор исторических наук,*

*профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: khazretali.tursun@ayu.edu.kz*

²*старший преподаватель Южно-Казахстанской медицинской академии*

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: algabek-kabil@mail.ru

Архивные данные деятельности Серикюла Алдабергенюва, начавшейся из алашской идеи и завершившейся откочеванием

Аннотация. В статье на основе данных из секретных фондов восстанавливается политическая деятельность представителя движения Алаш Серикюла Алдабергенюва, чья личность до сих пор не исследована. При советской власти политическая деятельность С. Алдабергенюва который в 1917 году участвовал в Первом Всеказахском съезде, проходившем в Оринборе вместе с М. Шокаем, приняла сложный характер. Тот факт, что он был волостным управляющим во время колониального правления, стал началом его последующего политического преследования, о чем свидетельствуют архивные данные. Документы С. Алдабергенюва из секретных фондов позволили реконструировать его биографию и общественно-политическую деятельность, которые до сих пор неизвестны. Его приверженность алашской идее выражалась как сопротивление реформам Советской власти

в 1929–1934 годах. Он был одним из организаторов откочевания населения, испытывавшего давление от тоталитарных властей в Узбекистан и Таджикистан с юга Казахстана. Этот факт послужил основанием для того, чтобы сделать вывод о том, что он был лидером откочевки. В статье предлагается концепция формулировки явления откочевания, ставшего одной из «белых пятен» в истории Отечества.

В статье представлен новый вывод относительно феномена откочевки, ставшего одной из актуальных тем в Отечественной истории. Данные секретных фондов в спецархивах позволили сделать новые выводы об истории откочевков. Доказано, что процесс откочевки не был стихийным, а был организован с привлечением советских деятелей наряду с представителями традиционной элиты.

Ключевые слова: Серикүл Алдабергенов, движение Алаш, откочевание, казахи откочевавшие в Таджикистан, репрессирование руководителей откочевания.

Кіріспе

Қазақ елі мен жерінің тарихын тұтас бірлікте тануымыз үшін XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Түркістан өлкесінде кең өріс алған ұлт-азаттық қозғалысты Алаш қозғалысымен тарихи сабақтастықта қарастырудың маңызы зор. Бұл екі қозғалыс бірін-бірі толықтырған ұқсас, сонымен бірге бір-бірінен ерекшеліктері де көп дара құбылыстар болғандықтан да оларды өзара ықпалдастықта қарастырамыз. Осы ықпалдастық кеңестік биліктің өткен ғасырдың 20–30-жылдарындағы реформалары кезінде бауырлас халықтардың бір-біріне деген саяси қамқорлықтарынан көрініс берді.

Біздің зерттеуіміздің басты мақсаты алаштық идеядан бастау алған тәуелсіздік жолындағы күрестің кеңестік билік тұсында барынша тұмшаланып, соңы қуғын-сүргінге ұласқан жағдайда халықты аман сақтап қалудың жолы ретінде орын алған жаппай ауакөшу тарихын деректік негізде қалпына келтіру. Осы мақсатқа сай кеңестік идеология саяси тұрғыда барынша қаралаған ауакөшушілердің саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болғандығын деректік негізде дәлелдеу, ауакөшудің стихиялы емес, барынша ұйымдасқан сипат алғандығын анықтау, ауакөшуді ұйымдастырушылардың қуғын-сүргінге ұшырауының себептері мен салдарларына талдау жасау болып белгіленді. Сол сияқты, кез-келген тарихи оқиға нақты адамдардың нақты әрекеттері арқылы іске асатындығын ескерер болсақ, бұл тақырып та тұлғаландыруды қажет етеді.

Зерттеу әдістері

Мақала тақырыбының ерекшелігіне сай зерттеуімізде мынадай ғылыми зерттеу әдіс-тәсілдер қолданылды. Атап айтқанда, тарихи оқиғалар мен құбылыстарды тұлғаландыру дегеніміз – тарихты тірілту, оны нақты тарихи оқиғалардың аясында нақты адамдардың әрекеттері, саяси, әлеуметтік көзқарастары арқылы тану десек, осы міндетті іске асыру үшін биографиялық тәсілдің мүмкіндіктерін пайдаландық. Бұл жердегі басты мәселе осы кезге дейін тұлғаланбаған алаштық қайраткер Серікүл Алдабергеновтің тұлғасына қатысты болып отыр. Осы бағытта биографиялық тәсілдің ғылыми зерттеу әдістері қолданылды. Тұлғаларды әр кәсіп иесі өз қағидаларымен, өлшемдерімен тұлғаландырады. Тарихи тұлғаландыру нақты деректерге жүгінеді, көркемдік тәсілдермен жасалған тұжырымдар тарихи танымның шынайылығын аша алмайды. Тақырыпты архивтерде жүргізілген ізденістерге сай деректік негізде талдағандықтан да археографиялық зерттеу тәсілдерін қолдану – құпия қорлардағы тарихи құжаттарды іздеп тауып, құжаттарды өңдеу және басылымға дайындау, ғылыми тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Тақырыптың өзектілігі Түркістан уезінде туып өсіп, Түркістан өлкесіндегі Алаш қозғалысының көрігін қыздырған, Серікүл Алдабергеновтің өмірі мен қызметін Алаш қозғалысының тарихымен бірге тұлғаландырудан туындайды. Оның тоталитарлық биліктің

реформаларына қарсылығы түрінде танылған ауакөшуді ұйымдастыру Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Тоқаевтың жарлығымен саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтауға бағытталған мемлекеттік бағдарламаның аясында орындалуы да тақырыптың өзектілігін айқындайды.

Талдаулар

Тақырыптың зерттеуі деңгейін алға қойған мақсатқа сай екі бағытқа топтастырамыз. Бірінші: Алаш қозғалысын тұлғаландыруға қатысты. Алаш қозғалысының тарихы дегеніміз оған араласқан жеке тұлғалардың тарихы. Тарихи әдебиеттерде Алаш партиясына мүше немесе оған тілектестікте болған үш жүз елуден астам жеке тұлғалардың есімдері белгілі. Алаш қайраткерлерінің тізімі алғаш рет 1991 жылы «Қазақстан коммунисті» (қазіргі «Ақиқат») журналының 8, 9, 10-сандарында жарияланып, оған К.Нұрпейісов [1] монографиясында толықтырулар енгізген. Ал аталған альбомдағы тізімді М. Қойгелдиев пен Б. Мүрсәлім бірлесе толықтырған [2]. Осы аталған әрбір алаштық тұлғалардың өмірбаянын қалпына келтіруге бағытталған кейінгі кездегі зерттеу жұмыстары Отан тарихының мазмұнын толықтырып келеді. Өзірге танымал Алаш қайраткерлерінен басқалардың басым бөлігінің тарихи өмірбаяны қалпына келтіріле қойған жоқ. Тарихшылардың назары ауа қоймаған тұлғалардың бірі – Алдабергенов Серкұл.

Осы тақырыпта ертерек жарық көрген зерттеулерімізде С. Алдабергеновке қатысты бастапқы деректерді айналымға ұсынған болатынбыз [3], [4].

Екінші бағыт: Орталық Азия республикаларына ауакөшу тарихына қатысты зерттеулер. Бұл бағытта тарихтың «ақтандақ» тақырыбы ретінде ауакөшуді алғаш рет жеке зерттеу нысанына айналдырған М. Тәтімұ [5] болғандығын атап айтуға болады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында тақырыпты М. Қозыбаев, Ж. Абылхожин, Х. Алдажұмановтар [6], [7], Т. Омарбеков [8], Г.М. Мендикулова [9] жалпы мәселелердің мазмұнында қарастырды. Дегенмен ол зерттеулерде Қазақстанның оңтүстігінен Орталық Азия республикаларына, одан әрі Ауғанстанға ауакөшушілер туралы арнайы архивтердің деректері қолжетімсіз болуына байланысты мәселенің ғылыми бағасы берілмеді.

Соңғы жылдары еліміздегі архив қорларының құжаттары қолжетімді болуына байланысты зерттеушілер тақырыпты тың деректерді пайдалана отырып, жаңа тұжырымдармен толықтыра бастады. Соған сай Орталық Азияға бағытталған ауакөшудің мазмұны ашыла бастады. Осы бағыттарғы зерттеулердің қатарында Ө.И. Исеновтың [10], [11], Ж. Талдыбаевтың [12], Р.Ж. Байдалының [13]

Нәтижелер

Сонымен Серікұл Алдабергенов кім еді, еліміздің қоғамдық-саяси тарихындағы оның атқарған қызметі мен алатын орны қандай? деген сауалға архив деректеріне жүгіне отырып жауап іздейік.

Серікұлдың біздің қолымызға іліккен құжаттары негізінен оның Шымкент абақтысында тергеуде болған кезеңіне қатысты.

1934 жылдың 1-шілдесіндегі тергеу хаттамасында ол өзінің өмірбаяны жайлы барынша толық мағлұмат берген [14]. Осы құжатты негізге алып оның өмірбаянын қалпына келтіре аламыз.

Алдабергенов Серікұл Алдабергеноұлы 1873 жылы қазіргі Жаңақорған ауданындағы №7 ауылда туған. Өз жазбасы бойынша Қоңырат тайпасының Құйысқансыз руынан болады. Оның ішінде Байтілес атасынан. Тұтқынға алынған кезде Өзбекстанның Шырақшы ауданында тұрған. Кәсібі – малшылық, жеке шаруашылық жүргізген.

Отбасылы, бәйбішесі Салбосын 50 жаста, Қоңыраттың қараша руынан бай Ақым Жамантөреевтің қызы. Тоқалы Ажар. Өз балалары жоқ. Асырап алған қызы Күләнда 10 жаста, Мардаш Телібаев 16 жаста. Бәйбішесі Шырақшы ауданында, тоқалы Бехбуди ауданы №2 кеңшарда тұрады.

Мүліктік жағдайы. Революцияға дейін 2 жалшы ұстаған. Қазіргі кезде 1 жылқысы, 20 түйесі бар. Сауатты, ауылдық мектепті бітірген. Партияда жоқ.

Революциялық қызметке араласпаған. Сотталмаған. Ақтардың әскерінде қызмет жасамаған. Әскери есепте жоқ.

Осы анкеталық мәліметті ары қарай өз сөзімен жалғастырады.

Әкесі Алдаберген қажылық сапарында дүние салған Серкұл сегіз жасында Жөлектегі (қазіргі Қызылорда облысының Шиелі ауданына қарасты ауыл – авт.) орыс-бұратана мектебінде білім алады.

Серікұл 1897 жылы орыс-бұратана мектебін бітірген соң уезд приставының Жаңақорғандағы өкілі – аудармашы болып 2 жыл қызмет істеген. Одан кейінгі кезеңде «Арық ақсақал қызметінде жүріп, пристав немесе уезд бастығы арқылы жергілікті тұрғындарға көмектестім, сол кездегі жылдық жалақым 500 рубль еді» деп жазады.

1915 жылдың соңында Приречный болысының басқарушылығына сайланып, бұл қызметті ақпан төңкерісіне дейін атқарған.

Ақпан төңкерісінен кейінгі кезеңде Перовск уездік атқару комитеті төрағасының орынбасары болып қазан төңкерісіне дейін қызмет жасаған. «Қазан төңкерісінен кейін уездік атқару комитетінің төрағасы қармақшылық, уездік басқарманың бұрынғы тілмашы Ералы Қасымов болды. Үш айдан кейін оның орнына ақмешіттік адвокат Құсейін Ибрагимов тағайындалған. Оның орнына большевик Гержод отырды. Онымен бір ай жұмыстас болғаннан соң мен отставкаға кеттім. Бұл 1917 жылдың соңы болатын» дейді.

7 шілде 1934 жылғы сұрақ-жауап хаттамасында Серікұлдың саяси қызметке араласуы сөз болады. 1917 жыл Перовск уездік атқару комитетінде қызметтес болған Есенов Бабабек (50 жаста) туралы революцияға дейін мұғалім болғандығы, уаткомда Жер бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарғандығын, 28 немесе 29 жылы қайтыс болғандығын айтады. Қызметтестерінің бірі Нарымбаев Әбдірахман (50-ден асқан) уаткомда Азық-түлік бөлімін басқарғандығы, революцияға дейін Түркістан учаскесінде тілмаш болғандығын білеміз. Ал Пірмағамбет Көтібаров (60 жаста) революцияға дейін Перовск учаскелік приставының тілмашы болғандығы, уаткомда төрағаның орынбасары қызметінде болған. Ал Аралбаев Бегайдар (40 жаста) революцияға дейін Шиелі учаскелік приставында тілмаш, біршама уақыт Ферғана облыстық приставында тілмаш болған. Уаткомда милиция бастығы лауазымын атқарған. Соңғы жылдары Ақтөбе мемлекеттік банкасының меңгерушісі болған. Өткен жылы тұтқынға алынды деп естігенмін дейді.

Осы Б. Аралбаевпен арадағы байланысы жөнінде мынадай қызықты дерек кездеседі. Серікұл уездік атқару комитетінен жұмыстан босаған кезінде оны Шиеліде Уақытша Үкіметтің комиссары болып қызмет істеген Б. Аралбаев шақырып, Сырдария облысы қазақтарының атынан Орынбордағы Алаш Орданың съезіне делегат болып баруды ұсынады. Серікұл ұсынысты қабылдап, Түркістан уезінің қазақтары Имамберді Ержігітов және Мәуленқұл Байзақовпен бірге Орынборға барады және Сырдария облысынан барған Мұстафа Шоқаймен кездеседі. Осы съезде негізінен Алаш Орда үкіметі құру мәселесі шешіледі. Серікұлдың жазбасында съезде Сырдария облысының делегаттары Мұстафа Шоқайдан басқаларымыз Алаш Ордаға қосылудан қалыс қалдық. Өйткені, біз бір жағынан қарағанда ол кезде Қазақстанның емес, Түркістанның азаматтары едік, екінші жағынан облыстан қатысқан делегаттар санының аз болуынан біз мәселені шеше алмайтын едік. Сол үшін облыс тұрғындарының тағдырын шешетін съезді Сырдария облысында өткізуді сұрадық.

Біздің өтінішімізге орай Сырдария облысының Алаш Ордаға қосылуын шешу үшін Түркістан қаласында арнайы қазақ съезі шақырылды. Сүзекпен ауыруымы байланысты мен съезге қатыса алмағандықтан ештеңе айта алмаймын. Естігенім, съезді Міржақып Дулатов

пен Бақтияр Құлманов басқарған. Съезд Сырдария облысын қосу мәселесін шеше алмаған еді деген деректерді кездестіреміз.

Бірінші Жалпықазақ съезінде көтерілген қазақ даласындағы ұлттық бірлік, ұлттық мемлекеттілік түріндегі алаштық идеяны Түркістанда іске асыруда бірқатар ерекшеліктер болды. Атап айтқанда, оның ең бастысы – өлкедегі Сырдария және Жетісу облыстарын қазақ еліне қосуға бағытталды. Ұлт мүддесін ұлықтап, тәуелсіздік идеясын Түркістан өлкесінде насихаттаған қайраткерлердің бірі Алдабергенов Серікұл болған екен.

Қазақ ұлтының тәуелсіздік мәселесін қараған 5–13 желтоқсан 1917 ж. Орынбор қаласында өткен Жалпы қазақ-қырғыз съезінің қаулысында Сырдария облысынан қатысқан делегаттарының қатарында С. Алдабергенов те болады. Осы съездің делегаттары Алаш автономиясын жариялау туралы мәселеге дауыс беруде екіге жарылғанда С. Алдабергенов «Алаш автономиясы күні бүгін ресми иғылан етілсін деп тас салғандар» [16] арасында болды.

Архив қорларынан қолға іліккен осындай тапшы деректердің өзі Серікұлдың Алаш қозғалысының белсенді өкілі болғандығын айғақтайды. Оның қоғамдық-саяси қызметін ғылыми тұрғыда қалпына келтіруге септігі тиетін тарихи құжаттар Өзбекстан Республикасының архивтерінде және қауіпсіздік комитетінің архивтерінде сақтаулы. Олар әзірге ғалымдар үшін қолжетімді болмай тұр. Демек, Серікұлды, онымен қатар қаншама алаштық тұлғаларымызды толығымен тануымыз үшін әлі де біршама уақыт керек сияқты.

Қазақ хандығының астанасы болған Түркістан қаласы жаңа жағдайда ұлттың рухани орталығы болып танылған тарихи миссиясын жаңғыртқан. Алаш зиялылары съезде ұлттық мемлекеттіліктің аса маңызды белгісі – территориялық тұтастыққа қол жеткізу идеясын алғаш рет көтерді. Түркістан қаласында өткен алаштық съезді шақыруға байланысты Ә. Бөкейханов пен М. Шоқайдың «Қазақ» газетінде жарияланған «Сырдария облыстық съезін шақыру туралы» жеделхатында «съезге болыс басы бір кісінің үстіне мына кісілер арналып шақырылды» [16, 20-б.] деген тізімде С. Алдабергеновтің есімі кездеседі. Ал осы съездің ұйымдастыру жұмысында Түркістан төңірегінде туып өскен Садық Өтегенов, Сұлтанбек Қожанов, Қоңырқожа Қожықовтар белсене қызмет жасаған. Сұрақ-жауаптарында Серікұл осы съезге қатыса алмағандығын өзінің сүзекпен ауырып қалғандығымен түсіндіреді.

Түркістан өлкесі қазақтарының Алаш автономиясына қосылу мәселесін күн тәртібіне қойған бұл съезге негізін Сырдария облысының делегаттары құраған 82 өкіл қатысты. Алашорда үкіметі атынан Б. Құлманов, М. Дулатов, Т. Құнанбаевтар қатысқан съездің қабылдаған шешімдері біртұтас қазақ мемлекеттілігін қалыптастырудағы ұлттық элита қызметін айшықтай түсті.

Жаңақорған топырағында туып-өскен Серікұл Алдабергеновтің Алаш қозғалысына белсене араласуы біріншіден, осы өңірдің де аталған оқиғалардан сырт қалмағандығын танытса, екіншіден, ел тәуелсіздігі жолындағы қозғалысқа осы өңірдің өкілдері де лайықты үлес қосқандығын танытады. Демек, Серікұлдың қоғамдық-саяси қызметі елдің мақтанышы болуымен бірге кейінгі ұрпақтың елжандылығына өнеге болмақ.

С. Алдабергенов Ташкенттегі ерлер гимназиясын бітірген Жорабек Есенов (*Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті Шахмардан Есеновтың әкесі – авт.*) және Түркістан мұғалімдер семинариясын бітірген інісі Бабабек Есеновтермен тығыз араласқан. 1918 жылдары Серікұл мен Жорабек Перовск уездік атқару комитетінде бірге қызмет істеген. Серікұл жер бөлімінің бастығы болса, Ж. Есенов уездік милицияның бастығы болған. Жергілікті халыққа өте жайсыз тиген уездік атқару комитетінің төрағасы шовинист И. Герждод (*жергілікті халық оны «көржұт» деп атаған – авт.*) қызмет істеген жылдары билікке араласқан ұлт зиялыларын террорлық жолмен қуғын-сүргінге ұшыратқан. А. Бибасарұлының деректерінде [17] Ж. Есеновтың көмегімен атылудан аман қалған С. Алдабергенов өзінің ағайын-туыстарымен Қызылқұмға, одан әрі Өзбекстанға көшіп кетуге мәжбүр болған.

И. Сталиннің Қырғыз өлкелік партия комитеті бюросының мүшелеріне 1925 жылдың мамырында жазған «Ақ жол» газетін қайта құру туралы» хатында [18] эмиграцияда жүрген М. Шоқайдың Қазақстандағы интеллигенциямен байланысы сөз болып, оларды партиялық және баспасөз қызметінен аластау мәселелері көтеріледі. Осы қаһарлы хаттың ықпалымен Қазақстандағы М. Шоқаймен араласқан зиялылардың бәрі де қара тізімге алынып, құқық қорғау органдары тарапынан қуғындауға түсті. Осы хаттың ызғары Алаш қозғалысына қатысқандығы және М. Шоқаймен байланысы үшін С. Алдабергеновті де шарпыды.

1934 жылы 28 маусымда С. Алдабергенов қамауға алынып, оған контрреволюциялық ұйымның басшысы болды, жергілікті жергілікті халықтың республикадан тыс жерлерге ауа көшуін ұйымдастырды деген айып тағылып, 1935 ж. 25 наурызда КСРО НКВД-ның айрықша кеңесінің шешімімен Красноярск өлкесіне 5 жылға жер аударылған. Оның кейінгі тағдыры белгісіз. Бұл қылмыстық іс бойынша Алдабергенов Серқұлмен бірге, Созақ ауданының тұрғыны, бұрынғы болыс Исаев Жанәділ де жауапқа тартылған.

Серіқұлдың тергеу хаттамаларынан оның ауакөшуге қашан және кімдердің ықпалымен кеткендігі жөнінде деректерді кездестіреміз. Ол алғашқы тергеулерінің бірінде 1929 жылдың қыркүйегінде Жаңақорған ауданының Төменарық ауылында Нелегковтың үйінде жаңақорғандық бай Сәрсенбай Байдалинов Бегайдар Аралбаевтың келу құрметіне қонақасы бергендігін, оған өзінен басқа Нысанбек Торғаев, Алтынбек Мырзахановтардың қатысқандығын айтады. Кездесуге қатысушылар шаруашылық науқандары, кулактарды тап ретінде жою туралы пікірлерін ортаға салған. Сонда Аралбаев Қазақстандағы ықпалды адамдарға тыныштық болмайтындығы, ерте ме кеш пе олардың да қуғын-сүргінге ұшырайтындығын айтып, Орта Азияға көшуді ұсынған. Ол ұсынысты жөн көрген Серіқұл аталғандардың арасында алғашқы болып ауа көшкен [19].

Алдабергенов Серіқұлға тағылған айыптардың бірі Бұхар Әмірі революциядан кейін шетелге қашып кеткенінше мыңбасы дәрежесінде оның қызметінде болғаны және одан құрмет шапанын кигені [20]. Осы деректі одан әрі таратып көрейік.

Серіқұлды 1918 жылдың қарашасында Шиеліде ұйымдастырылған аудандық атқару комитетіне төраға орынбасарлығына қызметке шақырады. Ауаткомда онымен бірге Көбенов Үсен, Тасболатов Бабай, Айкенов Пірмағамбет және милиция бастығы болып Б. Аралбаев, азық-түлік бөлімінің бастығы Нарынбаев Әбдірахмандар қызмет істеген.

1919 жылдың сәуірінде Жаңақорғанға оралып, су шаруашылығымен айналысып, егін ектіреді. Оның бастамасымен 15 шақырымдық Күркіреуік каналы қаздырылады. 1919 жылдың соңында Герждод тұтқынға алынып, Сібірге жер аударылғаннан соң желтоқсанда Қызылқұмдағы отбасын елге алып келеді.

1919 жылдың тамызында Қызылқұмға қайта көшіп барады да, Бұхар Әміріне қарайтын Нұратадағы әйгілі жәрмеңкеге қатысады. Нұратада әулие «Жобалент» мешітінің мүтәбәлі Қарақожа атты өзбектің үйінде тұрады. Нұратадағы Әмір Әлімханның басқарушысы Рахматуллақожа датқамен мүтәбәлі арқылы танысады. Оған Герждодтың қысымымен қашып жүргіндігін айтады. «Біз Герждодты білеміз. Оның билеп-төстеуіне шыдамай Ақмешіттен біздің өзбектер де қашып келген. Бізде тұра бер, саған ешкім тиіспейді» дейді датқа. Серіқұлдың тағдырын жақсы түсінген бек оның иығына бұқарлық жібек шапан жабады [21]. Осы жібек шапан айыптау қорытындысында Серіқұлға Бұхар Әмірі арқылы Ауғанстандағы контрреволюциялық күштермен байланыста болды деген айыптауға дәлел болады.

Серіқұлмен қатар Шымкент абақтысында тергелген жаңақорғандық Ибадуллаев Саруар ишанның 15 қараша 1933 жылғы көрсетуінде Тәжістанда ауакөшушілердің арасында қызмет істеген революцияға қарсы ұйымның белсенділері қатарында Серіқұлмен бірге Әбдіқадыр Телғожин, Досымбек және Өтеген Шопановтар аталады. Осы ұйымның атынан Ауғанстандағы Бұхар Әміріне шетелдік ұйымға көмек ретінде ұйым мүшелері Тәшім

Ержанов пен Әбілхан Тантақов арқылы 20 фунт алтын, 40 фунт күміс, 1000 метр таза Түркістан жібегі жіберілгендігін айтады [22].

1930 жылдың көктемінде Ташкент қаласында Өтеген Шопановтың ұйымдастыруымен 25 қазақ белсенділері қатысқан жиында Шопанов «Қазақстан үкіметі байлар мен діндарларды жоюға шешім қабылдады, сол үшін де бізге елге қайтатын жол жоқ. Осыған байланысты мен Союзтранстағы Тәжікстанның өкілдерімен келістім, олар түйекештер артельдерін ұйымдастырып, Тәжікстанға өтуді ұсынды... Әр түйе үшін 50 рубльден төлеймін. Тәжікстанға кетеміз» дегенді айтқан. Осыдан кейін қазақтың беделді кісілері өз туыстары мен дос-жарандарын жинап, жаппай ауа көшуге дайындалады. Осылайша Өзбекстанның оңтүстік аудандары мен Тәжікстанға 50-60 мың шаруашылық шоғырланды.

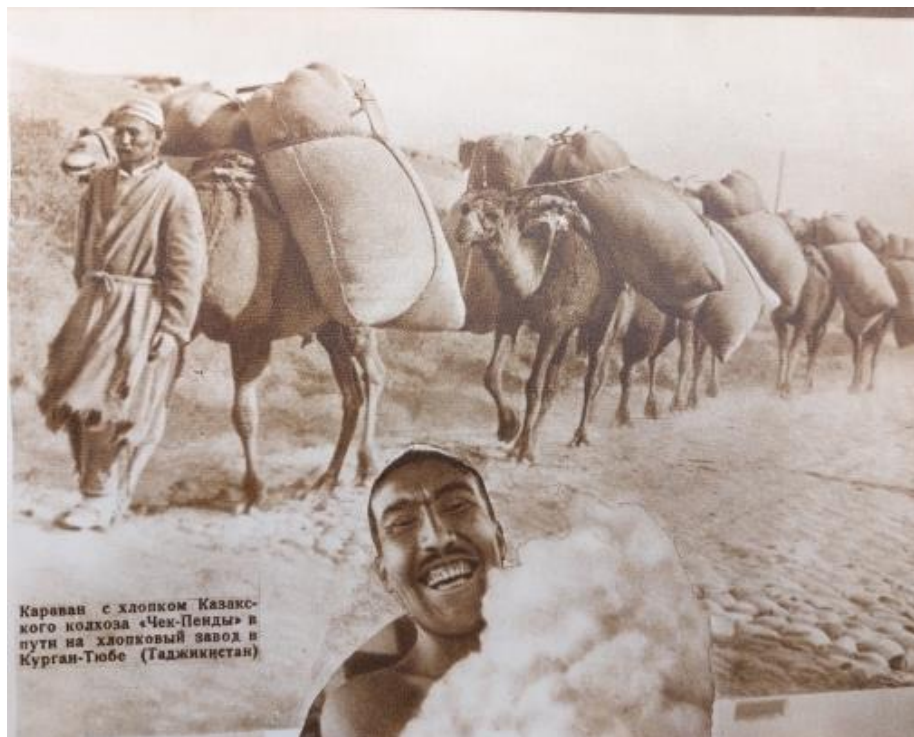
1934 жылдың 2 шілдесіндегі сұрақ-жауабында С. Алдабергенов 1930 жылдың тамызында «Голодный степь» стансасында Ө. Шопанов, У. Смайылов, Ө. Қожмұхамедов, Нысанбек, Өмірбек, Оңғарбек Торғаевтардың қатысуымен жиын өткендігі, олар Союзтранспен 2500 түйе жинауға келісім-шарт жасағандығы, қолда бары 1000 бас қана болғандықтан біз Қазақстаннан ауакөшушілердің жаңа толқынын ұйымдастыруымыз керек болды [23] деп жауап береді.

27 шілдедегі сұрақ-жауап хаттамасында тергеуші Серікұлдың Өзбекстаннан Тәжікстанға қарай жылжуында қазақтың қандай қайтаркерлерінің ақыл-кеңесіне жүгінгендігін анықтауға байланысты сұрақтар қойған.

Серікұлдың тергеу хаттамаларындағы деректерге талдау жасағанда осы мәселеге қатысты С. Қожановпен араласып, оның ақыл-кеңесін тыңдағандығы аңғарылады. С. Қожанов 1930 жылдан 1931 жылдың ортасына дейін ОртаАзия мақта, ирригация политехникалық институтының директоры, 1931–32 жылдары Өлкелік мақта кооперациясы орталығының басшысы, 1932 жылдың бас кезінен 1933 жылдың тамызына дейін Союзхлопок басқарушысының орынбасары, 22 тамыз 1933 жылы БК(б)П Орталық Бақылау Комитеті – КСРО Жұмысша-шаруа инспекциясы Халық Комиссариатының Техникалық дақылдар және ирригация тобы басшысының орынбасары болып тағайындалған еді [24]. Кезінде Түркістан Республикасында мемлекет тізгінін ұстаған қайраткердің Өзбекстанда осындай қосалқы деңгейдегі қызметтерде болса да елге қызмет ете алғандығы аңғарылады.

29–30 жылдың қысында ауакөшушілер шағын топтармен Қазақстанның оңтүстігінен Мырзашөлге көптеп көшіп келе бастаған. Олардың тағдырына алаңдаған Серікұл Ташкентте Ортаазиялық бюрода үгіт-насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары қызметіндегі Сұлтанбек Қожановтан ауа көшушілерді қайда орналастыруға кеңес сұрау үшін оның туысы Сары Ақылбековты 1930 жылдың тамызында жұмсайды. «Мен Қожановты ірі партия, кеңес қайраткері екендігіне қарамастан қазақтың байларын кеңестік биліктің қуғындауынан қорғап келгендігін білетінмін. Осы жолы қазақ ауакөшушілердің жағдайы туралы бізге кеңес береді деп ойлады» деп оның кеңестік биліктің саяси және экономикалық қысымынан Көтібаров Пірмағамбет, Әлиакбар, Әлиасқар, Жағыпар, Сейдалы, Әбдірахман, Сералы Лапиндерді, Шеріхан, Қалқын, Ерахан Нұрмұхамедовтерді, Жантөре, Айтөре, Қалжан, Бегайдар, Әлім, Мырза, Бекетау Аралбаевтарды және т.б. байлар мен олардың балаларын құтқарғандығын айтады.

Ташкенттен оралған С. Ақылбеков «Сұлтанбек Қожанов барлық қазақ ауакөшушілерінің Ферғана аңғарына шоғырланып, Союзтаранстың жүктерін тасымалдау үшін түйе керуендерін ұйымдастыруға» кеңес бергендігін айтып келеді (1-сурет).

Караван с хлопком Казакского колхоза «Чек-Пенды» в пути на хлопковый завод в Курган-Тюбе (Таджикистан)

1-сурет – Қорғантөбе облысындағы «Шекпенді» қазақ колхозының мақта керуені [15]

Осы хабарды алған Серікұл Мырзашөлге шұғыл аттанып, ауакөшушілердің жасырын жиынын өткізеді және С. Қожановтың ұсынысын хабарлайды. Сол жиында Серікұлдың Қожанов ұсынысымен Ферғанаға жылжу жөніндегі жобасы қабылданбай, қатысқандардың барлығы Өзбекстанға қарағанда Тәжікстанның Союзтранс мекемесі түйекештерге тиімді шарттар ұсынып отырғандығын алға тартып, біржақты шешім қабылдайды. Жиында Қазақстаннан Орта Азияға жаңадан ауакөшушілерді тарту мәселесі де қаралып, туыстарын кеңестік биліктің қуғын-сүргіннен құтқарып алу үшін елге ауакөшудің жаңа толқынын ұйымдастыруға адамдар жіберуге келісім жасалады (2-сурет).

2-сурет – Қорғантөбедегі қазақ кірекештері [26]

Осы жиыннан соң Серікұл Шеріхан Нұрмұхамедов арқылы Қожановпен жолығу үшін Ташкентке арнайы барады. Бірақ жолыға алмайды [25].

10 тамыз күнгі сұрақ-жауапта Серікұлдың С. Қожанов кеңесіне неге құлақ аспай, Тәжікстанға ауакөшуінің себебін нақтылауға арналған сауалдар қойылады. Серікұл Тәжікстанға ауа көшудің үш себебін айтады. Біріншіден: қазақ байлары бой тасалап жүргендіктен Қазақстаннан алыста болғанды қаладық. Қазақстанмен көршілес елде жүрсек онда өзімізді әшкерелеп, тұтқынға алынамыз деп ойладық. Екіншіден: Тәжікстан Кеңес Одағының құрамындағы ең жас республика және капиталистік елдермен тікелей шекаралас, онда саяси-шаруашылық науқандар баяу жүргізіледі, біз тұрғындардың арасына сіңіп кетіп, өз әлеуметтік тұрпатымызды жасыра аламыз деп ойладық. Үшіншіден: біздің революцияға қарсы ұйымның беделді кісілері Ауғанстанға өтіп кетуді ойлады, шекараны кесіп өтуге Тәжікстан өте қолайлы болатын. Мен қауіпсіздігіме кепілдік болмаған соң Ауғанстанға өтпедім» дейді.

Осы сұрақ-жауаптан аңғаратынымыз, Тәжікстанда ауакөшушілерден құралған керуендердің керуенбасыларының арасында байлар болмағандығын, олар әшкереленіп қалудан сақтанып, мемлекеттік мекемелерде өз фамилияларын көрсетпеген. Шын мәнінде келімішарттар атқамінерлердің атынан жасалғанымен керуендерді осы қазақ авторитеттері басқарғандығын аңғарамыз.

Осы сұрақ-жауапта Серікұл Тәжік КАСР Халкомкеңесінің төрағасы Абдраим Хаджибаевпен бірнеше рет кездесіп, әңгімелескендігі белгілі болады. 1931 жылы Қорғантөбе қаласында Хаджибаевпен 50-шақты қазақ ауакөшушілері кездесуге қатысқан. Төрағаның кездесуде қозғаған мәселесі – төленетін ақысына қызығып, Мәскеу қаржыландырып отырған Вахшстройға ауысып кеткен кірекештерді Тәжікстанның Союзтрансына қайтару мәселесін қозғаған. Сол жиындағы Хаджибаев «Тәжікстанға Қазақстаннан келгендер Союзтранстың республикалық мекемесінің, мемлекеттің қаржысының есебінен келгендер» деген сөзі ауакөшудің стихиялы емес, ұйымдасқан сипат алғандығын айғақтайды. Сол кезде Тәжікстан үкіметінің жоспарлы саясатының нәтижесінде жаңа жерлерді игеру мақсатында Орталық Азиядағы барлық республикалардан ауакөшушілер барған.

ТАКСР Халкомкеңесінің төрағасы Хаджибаевтың 8-наурыз 1931 жылы Наманган аудандық жер бөліміне «Қазақтарды өз түйелерімен қоныстандыруға келісемін. Жолақысы қайтарымысыз біздің есебімізден, оның үстіне әр шаруашылыққа 50 рубльден кредит беріңіздер» [27] деп жеделхат жолдағандығы Үкіметтің жанынан құрылған Қоныстанушылар Комитетінің өзге республикалардан көшіп келушілерді жұмысқа орналастыру қызметінің бір ғана дерегі. Тәжікстан архивтерінде осы бағыттағы құжаттар кездеседі.

Жұмысқа орналасушыларға (*ауакөшушілерге – авт.*) деген үкіметтің ұстанған кеңшіліктері де болған. Айталық, жоғарыда айтылған Қорғантөбе қаласындағы жиында Хаджибаев «Сіздердің араларыңызда бұрынғы бай-қулақтар да болуы мүмкін. Біз ауакөшушілерді тапқа бөлмейміз, ешкімді қудаламаймыз» деп, жақында Қазақстаннан ауакөшушілерді қайтаруға уәкіл келгендігін, оның өтінішін орындаудан бас тартқандығын, бірақ ол өз бетінше әрекет жасағысы келгесін үш күнге қаматып қойғандығын, қамаудан босаған соң алды-артына қарамай шұғыл түрде Қазақстанға қайтып кеткендігін айтады. «Көрдіндер ме, мен ешқайсыңды өкпелетпеймін, тек қана жұмыс істендер, сонда бәрі дұрыс болады» деген сөзіне жиынға қатысушылар риза болған.

Сондағы Хаджибаевтың айтқаны «Біздің мемлекетке түйелер алдағы 30 жыл бойы керек болады. Мен сіздердің қылмыстарының бар екендігін білемін, бірақ араларыңызда бұрынғы Николай патша болса да Сіздерді ешкімге қуғындатпаймын» болған екен.

Жиында әрбір түйекештің жұмыс нормасы белгіленіп, түйекештер артельдеріне Махмут Нығметов пен Биімбет Құлымбетовтер көшбасшылыққа сайланып, оларға 450 рубльден жалақы тағайындалып, әрқайсына 500 түйеден бөліп берілген.

Жиырма күн өткен соң Хаджибаев Қорғантөбеге тағы да келеді. Қазақ ауакөшушілеріне арнап палау дайындатады. Сонда Серікұл «осындағы бәріміз де қашқындармыз, осында тұруға ешқандай құжатымыз жоқ, Сіз көмектесе аласыз ба?» деген сауал қояды үкімет басшысына.

Хаджибаев заматында хатшысын шақырып, Союзтранс мекемесі арқылы барлық ауакөшушілерге куәлік беруді тапсырады. Келесі күні барлығы куәлік алады.

Осы жиында Хаджибаев Серікұлға қазақ ауакөшушілерінен таза қазақ ауданын құруды ұйымдастыруды, оған қоныстанатын жер таңдауды тапсырады. Тұрғылықты жер үшін Қорғантөбе, Арал, Конгурд аудандарымен танысуды ұсынады, қайсысы ұнаса сол жерде қазақ басшысы басқаратын таза қазақ ауданын құруға уәде береді [28].

Серікұлдың 16 тамыздағы сұрақ-жауабынан Хаджибаевтың бұл ұсынысының іске аспау себебін білеміз. Серікұл тергеуші Ибрагимовтың «Хаджибаевтың тапсырмасымен қазақ ауылдық советтерін ұйымдастырдың ба?» деген сауалына «мен және басқа да қазақ байлары ондай ауылдық советтер ұйымдастыру тиімсіз деп шешіп, ешқандай ұйымдастырушылық жұмыстар жүргізгеніміз жоқ. Дербес қазақ әкімшілік бірліктер құратын болсақ, онда біз, байлар қайтадан қысым көреміз деп, қазақ әкімшілік бірліктерінен біз құрып бітеміз деп шештік» [29] деп жауап береді.

1934 жылдың 28 желтоқсанында ҚАКСР Ішкі Істер Халық Комиссариаты Басқармасының тергеушісі Латынов тергеу ісін аяқтап, С. Алдабергенов пен Ж. Исаевтың ісін қарауды КСРО ІХК Мемлекеттік Қауіпсіздік Бас Басқармасының Ерекше Кеңесінің қарауына ұсынады [30].

Шымкент қалалық түрмесінде жүргізілген төрт айлық тергеудің қорытындысымен тергеушілер Тәжікстаннан тұтқындап алып келген С. Алдабергенов пен Жанәділ Исаевқа 29 қыркүйекте РКФСР ҚК 16-53, 3 бабымен қылмысты деп тауып, айыптау қорытындысын жасаған.

Аталған айыпталушыларға тағылған айыптарды бірі «Жаңақорған ауданынан 14 319 шаруашылық немесе аудан тұрғындарының 52 пайызы ауакөшіп кетсе, мал басы 95 пайызға азайған, 7 мың пұт астық қоры тала-тараж юолған, «Сталин», «Еңбек», «Еңбекші қазақ», «Елтай» колхоздары күйреген» [31].

Түркістан ауданында 25 пайыз колхозшылар ауакөшкен, мал басы 76 пайызға азайған, «Үсік тас», Исаев атындағы колхоздар күйреген. Тәжікстанда тасымалданған 50 мың пұт астық, 180 пұт қант пен шай талан-тараж болған, ауакөшушілердің Ауғанстанға жаппай өтуі ұйымдастырылған, шекаралық бекеттерге 10 мыңнан аса қазақ шаруашылықтары шоғырланған.

Алдабергенов Серікұл мен Исаев Жанәділ 1929–1930 жылдары беделі зор Ибадуллаев Сәруар ишан және қуғындалған басқа байлармен бірге өздерінің саяси көзқарастарына сай кең тармақталған контрреволюциялық ұйым құрып, өзінің таяу болашақтағы міндеттері ретінде қазақ тұрғындарды Қазақстаннан Орта Азияға ауа көшуді ұйымдастыру арқылы Қазақстанның ауылшаруашылығына экономикалық зиян келтіру және ұжымдастыруды жүргізуге мүмкіндік бермеу болып белгіленген. Ауакөшуді ұйымдастыру транспорт артельдерін құру желеуімен Союзтранстың Ортаазиялық мекемесі қаржысымен жүргізілген.

Серікұл мен Жанәділ Айыптау қорытындысында өздеріне тағылған айыптардан тек ауакөшу мен оларды эмиграцияға дайындауды ұйымдастырғандарын ғана мойындаған [32].

Осы айыптау қорытындысы негізінде жүргізілген тергеу қорытындысымен 1935 жылдың 2 қаңтарында Ж. Исаев пен С. Алдабергеновтердің РКФСР ҚК 16–58 бабы бойынша жинақталған ісі ОҚО ІХК облыстық басқармасының және ІХК Мемлекеттік Қауіпсіздік Басқармасы Ерекше Бөлімінің айыптау қорытындысы мақұлданып, КСРО ІХК Ерекше Кеңесінің қарауына ұсынылған [33].

Осы мекеменің 1935 жылғы 23 наурыздағы хаттамасымен С. Алдабергеновке контрреволюциялық ұйымға қатысқаны үшін бес жылға жазасын өтеуді 1934 жылдың 28 маусымынан бастап Красноярск өлкесіне жер аударуға; 1928 жылы Оралға жер аударылып, одан қашып кеткен Ж. Исаевтың жазасын өтеуді 1934 жылдың 28 мамырынан бастап бес жылға еңбекпен түзеу лагеріне жіберу туралы шешім қабылданған [34]. Ж. Исаев 22 сәуір 1935 жылы арнайы этаппен Сиблагке, С. Алдабергенов 6 мамыр 1935 жылы кезекті этаппен ПХК Красноярск облыстық басқармасының қарамағына жіберілген [35].

Тергеу хаттамаларынан Тәжікстанда ауа көшіп жүрген қазақ шаруашылықтарына қатысты тәжік және қазақ билігі арасында мүдделер қақтығысы орын алғандығын аңғарамыз. Қазақстан үшін ауакөшушілерді елге қайтарудың шаруашылық және саяси маңызы болды. Ал жаңа жерлерді игеріп, халық шаруашылығын жолға қоюға пәрменді түрде кіріскен Тәжікстан үшін ауакөшушілерді мемлекеттік маңызға ие болған тасымал қызметіне пайдалану да маңызды еді. Қазақстаннан барған өкілдер ауакөшушілерді елге қайтарғысы келсе, Тәжікстан үкіметі оларды өз елінде тұрақтандырып қалуды көздеді. Екі жақ та осы мақсаттарын жүзеге асыру үшін ұйымдастырушылық-насихаттық және әкімшілік күштеу шараларын қолданғандығының мысалын айыпталушылардың жауаптарынан аңғарамыз. Айыпталушы Жанәділ Исаев 1934 жылғы 29 маусымдағы сұрақ-жауабында осы мәселеге нақтылық береді. 1929–1932 жылдар аралығында Тәжікстанның Союзтранс мекемесінің қаржыландыруымен қазақ авторитеттері Қазақстанның оңтүстігінен Тәжікстанға ауакөшушілердің көптеп келуін ұйымдастырған.

1933 жылдың мамырында Дәулетов Мұртаза Қазақстанға қайтуға бет алған ауакөшушілерді Байсында он адамдық қосынмен қуып жетіп, 300 бас түйесін айдап кеткен. Шерабад, Гузар жерлерінен көп ауа көшушілерді Тәжікстанға қайтарған. «Ол менімен сөйлескенде Тәжікстанға барлық түйекештер мен түйелерді қайтарамыз, оралғысы келмейтіндердің түйелерін кәмпескелейміз деді» [36] деген Жанәділ Исаевтың жауаптарынан аңғарылады. 1932 жылдың соңы 1933 жылдың бас кезінде Өзбекстанда Тәжікстаннан ауакөшкен қазақтарды іздестіру және оларды Тәжікстанға қайтару аса маңызды саяси науқанға айналған. Соның барысында кәмпескеленген түйелер сусыз, азықсыз ұзақ жолға айдаудан көптеп қырылған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, 20–30-жылдардағы Қазақстанның оңтүстігінен Орталық Азия бағытында ауакөшушілердің тарихы деректік тұрғыда ғылыми қалпына келтіруді қажет ететін тың тақырып. Өз отандарынан саяси-әлеуметтік қысым көріп, өзге елдерге ауып кеткен қандастарымыз ол елдерде мемлекеттің қамқорлығына мұқтаж масыл болмағандығы, керісінше сол елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуына өлшеусіз үлес қосқан еңбеккерлерге айналғандығын архив деректері айғақтайды. Осы тарихи процес кеңестік идеология мансұқтағандай ешқандай да стихиялы емес, керісінше ұйымдасқандық сипат алғандығы да дәлелденді. Ауакөшуді ұйымдастырушылардың арасында дәстүрлі діни элитаның өкілі Сәруар ишан Ибадуллаев, Серікұл Алдабергенов сияқты отарлық, кеңестік жүйеде қызмет істеген қайраткерлер де, сонымен бірге кеңестік биліктің жауапты лауазымдарында қызмет еткен Сұлтанбек Қожанов, Бегайдар Аралбаев сияқты қайраткерлердің де болуы ұлттың генофондын сақтап қалған ауакөшудің таптық емес, ұлттық сипат алғандығын айғақтайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1994. – 256 б.
2. Алашорда: Фотоальбом. – Алматы: «Орхон» Баспа үйі, 2012. – 304 б.
3. Алаш қозғалысының Оңтүстік қанаты. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. Т.3. – Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. – 440 б.
4. Алаш һәм Түркістан: монография. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚҚ, 2013. – 400 б.

5. Тәтімов М. Цифрлар шежіресі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 110 б.
6. Қозыбаев М., Абылхожин Ж., Алдажуманов К. Коллективизация в Казахстане трагедия крестьянства. – Алма-Ата: АН РК Институт истории и этнологии им. Ч. Валиханова, 1992. – 36 с.
7. Қозыбаев М.Қ. Тарих зердесі (Замана асуы). 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 344 б.
8. Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
9. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры. Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – 114 с.
10. Исенов Ө.И. Қазақстандағы 30-жылдардағы ашаршылық: қазақ халқының атамекеннен көшуі // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» – 2020. – №4(24).
11. Исенов Ө. 30-шы жылдарда қоныс аударған қазақтың жайынан. [Электронды ресурс]. URL: http://taisoigan.kz/tarikh-iketanu/article_post/30-shy-zhyldarda-k_onys-audargan-k_azak_tyn-zhajlan (қаралған күні: 07.12.2020)
12. Талдыбаев Ж. Қазақ халқы: көші-қон тарихының демографиясы (1926–1959 ж.ж.) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» – 2016. – №1(05).
13. Байдалы Р.Ж. 1930-жылдардағы ашаршылық кезіндегі Орта Азия республикаларындағы қазақ босқындары // Электронный научный журнал edu.e-history.kz» – 2020. – №4 (24).
14. АДПТО. Д. 703, Л. 2-3. (Архив Департамента Полиции Туркестанской области)
15. «Огонек» Специальный выпуск. Десятилетие национально-территориального размежевания Средней Азии. 1924–1934. – 27 с.
16. Алаш қозғалысы құжаттар мен материалдар жинағы. Т. 2. – Алматы: Алаш, 2005. – 496 б.
17. Бибасарұлы А. Бәйтеректің қос бұтағы. Деректі баян. – Алматы: «Арыс», 1999. – 172 б.
18. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1920–1928 жж. 3-том. 1-кітап. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. – 304 б.
19. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.21-23.
20. АДПТО. Д.215651. Т. 2. Л.281–282.
21. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.8-13.
22. АДПТО. Д.215651. Т. 2. Л.292–293.
23. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.33–34.
24. ГА РФ. Ф. Р-7511, опись 5, Д.458, ЛЛ.5, 9. (Государственный архив Российской Федерации)
25. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.27–31.
26. Қорғантабе облыстық музейінің фотоальбомы.
27. ЦГА РТ. Ф.18, оп.1, Д.370. ЛЛ.133. (Центральный архив Республики Таджикистан)
28. АДПТО. Д.15446. ЛЛ. 101–104.
29. АДПТО. Д.15446. ЛЛ.116–117.
30. АДПТО. Д.15446, Т.1, ЛЛ.194.
31. АДПТО. Д.15446. ЛЛ. 262–272.
32. АДПТО. 16646. Т.2. ЛЛ.201–261.
33. АДПГА. Д. 15446, Т.1. ЛЛ.195–196.
34. АДПГА. Д. 15446, Т.1. ЛЛ.23–24.
35. АДПГА.Д. 15446, Т.1. Л.27.
36. АДПТО. Д.15446. Л.81.

REFERENCES

1. Nurpeisov K. Alash ham Alashorda [Alash and Alashorda]. – Almaty: Atatek, 1994. – 256 b. [in Kazakh]
2. Alashorda: Fotoalbom [Alashorda: Photo Album]. – Almaty: «Orhon» Baspa үйі, 2012. – 304 b. [in Kazakh]
3. Alash qozgalysynyn Ontustik qanaty. Dvijenie Alash: Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashevcamy [South Wing of the Alash movement. The Alash movement: A collection of materials of the trials of Alash residents]. Trehtomnik. Т.3. – Almaty: FF «El-shejire», 2011. – 440 b. [in Kazakh and Russian]

4. Alash ham Turkistan: monografiia [Alash and Turkestan: monograph]. – Almaty: «El-shejire» QQ, 2013. – 400 b. [in Kazakh]
5. Tatimov M. Cifrlar shejiresi [Chronicle of figures]. – Almaty: Gylym, 1968. – 110 b. [in Kazakh]
6. Qozybaev M., Abylhojin J., Aldajumanov K. Kollektivizaciia v Kazahstane tragediia krestianstva [Collectivization in Kazakhstan is a tragedy of the peasantry]. – Alma-Ata: AN RK Institut istorii i etnologii im. Ch. Valihanova, 1992 g. – 36 s. [in Russian]
7. Qozybaev M.Q. Tarih zerdesi (Zamana asuy) [History Intelligence]. 1-kitap. – Almaty: Gylym, 1998. – 344 b. [in Kazakh]
8. Omarbekov T. 20–30 jyldardagy Qazaqstan qasireti: komekshi oqu quraly [The tragedy of Kazakhstan in the 20-30s: an auxiliary textbook]. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. [in Kazakh]
9. Mendikulova G.M. Istoricheskie sudby kazahskoi diaspory. Proishojdenie i razvitie [Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development]. – Almaty: Gylym, 1997. – 114 s. [in Russian]
10. Isenov O.I. Qazaqstandagy 30-jyldardagy asharyshlyq: qazaq halqynyn atamekennin koshui [Famine of the 30s in Kazakhstan: migration of the Kazakh people from Atameken] // Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz» – 2020. – №4(24). [in Kazakh]
11. Isenov O. 30-shy jyldarda qonys audargan qazaqtyn jaiynan [About the Kazakhs who migrated in the 30s]. [Elektrondy resurs]. URL: http://taisoigan.kz/tarikh-lketanu/article_post/30-shy-zhyldarda-k_onys-audargan-k_azak_tyh-zhajlnan (qaralǵan kúni: 07.12.2020) [in Kazakh]
12. Taldybaev J. Qazaq halqy: koshi-qon tarihnyn demografiiasy (1926–1959 j.j.) [Kazakh people: demography of migration history (1926–1959)] // Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz» – 2016. – №1(05). [in Kazakh]
13. Baidaly R.J. 1930-jyldardagy asharyshlyq kezindegi Orta Aziia respublikalaryndagy qazaq bosqyndary [Kazakh refugees in the Central Asian republics during the Famine of the 1930s] // Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz» – 2020. – №4 (24). [in Kazakh]
14. ADPTO. D. 703, L. 2-3. (Arhiv Departamenta Policii Turkestanskoi oblasti [Archive of the Turkestan Region Police Department]) [in Russian]
15. «Ogonek» Specialnyi vypusk. Desiatiletie nacionalno-territorialnogo razmejevaniia Srednei Azii. 1924–1934 [Decade of National-Territorial Division of Central Asia. 1924–1934]. – 27 s. [in Russian]
16. Alash qozgalysy qujattar men materialdar jinagy [Alash movement collection of documents and materials]. T. 2. – Almaty: Alash, 2005. – 496 b. (27 b). [in Kazakh]
17. Bibasaruly A. Baiterektin qos butagy. Derekti baian [The double branch of Baiterek. Documentary narration]. – Almaty: «Arys», 1999. – 172 b. [in Kazakh]
18. Alash qozgalysy. Qujattar men materialdar jinagy. Saur 1920–1928 jj. 3-tom. 1-kitap [Alash movement. Collection of documents and materials. April 1920–1928. Volume 3. Book 1]. – Almaty: «El-shejire», 2007. – 304 b. [in Kazakh]
19. ADPTO. D.15446. LL.21-23.
20. ADPTO. D.215651. T. 2. L.281–282.
21. ADPTO. D.15446. LL.8-13.
22. ADPTO. D.215651. T. 2. L.292–293.
23. ADPTO. D.15446. LL.33–34.
24. GA RF. F. R-7511, opis' 5, D.458, LL.5, 9. (Gosudarstvennyi arhiv Rossiskoi Federacii [State Archive of the Russian Federation])
25. ADPTO. D.15446. LL.27–31.
26. Qorgantobe oblystyq muzeinin fotoalbomy.
27. CGA RT. F.18, op.1, D.370. LL.133. (Centralnyi arhiv Respubliki Tadjikistan [Central Archive of the Republic of Tajikistan])
28. ADPTO. D.15446. LL. 101–104.
29. ADPTO. D.15446. LL.116–117.
30. ADPTO. D.15446, T.1, LL.194.
31. ADPTO. D.15446. LL. 262–272.
32. ADPTO. 16646. T.2. LL.201–261.
33. ADPGA. D. 15446, T.1. LL.195–196.
34. ADPGA. D. 15446, T.1. LL.23–24.
35. ADPGA.D. 15446, T.1. L.27.
36. ADPTO. D.15446. L.81.